

УДК 91.3.30 (477)

СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ СОЦІАЛЬНО- ЕКОНОМІЧНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ УКРАЇНИ

М. Барановський

*Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя,
вул. Кропив'янського, 2, м. Ніжин, Чернігівська обл., 16602, Україна*

Проаналізовано сучасні особливості трансформаційних процесів у розвитку аграрної сфери України, визначено їхні причини та наслідки. Досліджено процеси поляризації сільськогосподарського виробництва та населення на різних ієрархічних рівнях. Окреслено підходи до виділення й типові риси сільських проблемних територій. Обґрунтовано закономірність посилення поляризації сільського простору з позицій циклічності та стадійності регіонального розвитку.

Ключові слова: сільські території, трансформаційні процеси, поляризація сільського простору.

Проблеми села, сільських територій є такими за давними й актуальними, що викликають значний суспільний резонанс. Перші проблеми у розвитку сільських територій, які мали здебільшого демографічний характер, почали проявлятися ще у середині 80-х років ХХ ст. У пострадянський період розвитку України вони суттєво загострилися і набули ознак системної кризи. Попри окремі позитивні моменти, особливо у розвитку аграрного виробництва, більшість сільських територій України продовжує деградувати. Визначення перспектив розвитку сільських територій, формування системи заходів їхнього відродження мають спиратися на науковий аналіз тих трансформацій, які відбувалися в них останніми роками.

Сільські території є комплексним системним утворенням, тому не дивно, що їх досліджують представники різних наук. Сьогодні проблематику вивчення сільських територій все більше вивчають економісти-аграрії, фахівці з регіональної економіки, тоді як суспільні географи через різні причини знизили інтерес до вирішення доленосних проблем українського села.

Концептуальні положення реформування аграрної політики, методологічні аспекти становлення сільського розвитку в Україні ґрунтовно викладені у наукових працях О. Бородіної, В. Борщевського, О. Павлова, І. Прокопи, П. Саблука, В. Юрчишина, які представляють такі відомі в Україні центри дослідження сільських територій, як ННЦ “Інститут аграрної економіки”, ДУ “Інститут економіки та прогнозування” (м. Київ), “Інститут регіональних досліджень” (м. Львів). Водночас просторові особливості трансформації сільських

територій, особливо на рівні низових адміністративних районів, не набули належного висвітлення в наукових працях як економістів, так і географів.

Головною метою цього дослідження є аналіз просторових особливостей соціально-економічної трансформації аграрної сфери та сільських територій України на різних ієрархічних рівнях.

Сільські території є комплексним системним утворенням, проте визначальну роль у них відіграють аграрний сектор і сільський соціум, який формує відповідні системи розселення та соціальну інфраструктуру. Поняття “аграрна сфера” та “сільські території” не є тотожними, проте вони тісно взаємопов’язані, що було визначено специфікою радянської аграрної політики. Кризові процеси, які тепер переживає село, значною мірою зумовлені інституційно-економічними перетвореннями саме в аграрному комплексі. Це той випадок, “...коли хвороба галузі перетворюється у хворобу місця (території)” [2, с. 109].

Сільське господарство України наприкінці ХХ–на початку ХХІ ст. розвивалося нестабільно. Загалом у пострадянський період у його розвитку можна виділити два етапи: 1) 1991–2000 рр.; 2) 2001–2012 рр. Упродовж першого етапу простежувалося значне скорочення виробництва аграрної продукції, другого – поступове відродження сільськогосподарського виробництва на нових економічних засадах.

Сьогодні можна виокремити кілька причин, які зумовили неоднорідну динаміку аграрного виробництва. По-перше, інституційні зміни, які призвели до ліквідації колгоспів, розпаювання землі, зміни форм власності тощо; по-друге, зниження ролі державної підтримки сільського господарства, зокрема у дотуванні виробництва окремих видів продукції, аграрних господарств, які функціонували у гірших ґрунтово-кліматичних умовах, у скороченні державних закупівель, у фінансуванні закладів соціальної інфраструктури села; по-третє, диспаритет цін на промислову та сільськогосподарську продукцію, монополізм переробних підприємств, які до сьогодні привласнюють лівову частку валової доданої вартості продукції аграрного комплексу; по-четверте, запровадження ринкових умов в аграрній сфері, а ринок, як відомо, висуває свої вимоги до організації сільськогосподарського виробництва, використовує ті території, де можна отримати максимальний економічний прибуток, ігноруючи при цьому “зайві” території і населення, відмовляючись від підтримки соціальної інфраструктури, яка традиційно утримувалася на балансі колишніх колгоспів; по-п’яте, науковці зазначають про помилковість методологічних положень нової аграрної реформи, яка “...апріорі не могла досягнути позитивних результатів, оскільки передбачала становлення ефективного аграрного ринку за допомогою використання неринкових методів його побудови” [1, с. 4].

Отже, замість очікуваних позитивних результатів за умови формування, по суті, фактично багатокладної аграрної економіки, отримали такі особливості сучасного розвитку сільського сектора: 1) посилення архаїзації сільської економіки; 2) скорочення посівних площ, продуктивності худоби, деградацію матеріально-технічної бази сільського господарства; 3) зниження мотивації до

продуктивної зайнятості населення; 4) збільшення виробництва аграрної продукції при скороченні посівних площ; 5) зростання посівних площ під найціннішими з економічного погляду зерновими та технічними культурами; 6) латифундацію земельних відносин; 7) стиснення сільського простору; 8) посилення поляризації аграрного виробництва, яка простежується як на рівні регіонів, так і на рівні сільських районів.

Зазначимо, що специфічною є ситуація, коли зростання виробництва сільськогосподарської продукції в Україні, яке відбувається від 2000 р., поєднується із загальним скороченням посівних площ чи їхньою порівняною стабілізацією останніми роками (рис. 1, 2). Зокрема, це простежується як на загальнодержавному рівні, так і на рівні окремих регіонів.

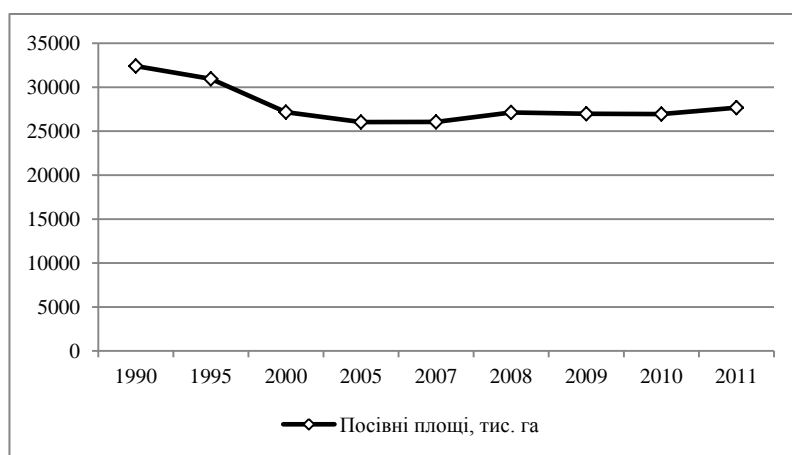


Рис. 1. Динаміка посівних площ України, тис. га



Рис. 2. Динаміка валової продукції сільського господарства, млн грн (у порівняльних цінах 2005 р.)

Свідченням поляризації аграрного виробництва на рівні адміністративних областей є неоднорідні темпи його відновлення упродовж 2000–2012 рр. Лідерами у цьому процесі є Черкаська, Дніпропетровська, Київська, Полтавська області, тоді як до аутсайдерів належать Сумська, Чернігівська, Житомирська, Львівська, Закарпатська області.

Ще суттєвішими є диспропорції на рівні сільських районів. Тут перепади між максимальними і мінімальними значеннями можуть досягати сотні разів. Водночас, якщо спробувати узагальнити територіальні зрушення, які відбуваються в аграрному виробництві, то можна стверджувати, що воно все більше сконцентровано в приміських районах і на територіях з ліпшими ґрунтово-кліматичними ресурсами. При цьому зазначені процеси є значно диференційованими. В одних областях поляризація простежується по лінії “приміські райони–периферійні території”, у других – по лінії “гірші–ліпші природні чинники”, у третіх – одночасне поєднання того та іншого, як, наприклад, у Волинській чи Херсонській областях. У Львівській області, навпаки, простежується поляризація по лінії “приміські райони–периферійні території”, хоча вплив природних чинників також вагомий, а в Чернігівській області панівним у посиленні поляризації є винятково природний чинник.

Не менш цікавою з географічного погляду є диференціація аграрного виробництва між приміськими, напівпериферійними та периферійними районами. Приміські райони традиційно вирізняються вищими, особливо якісними параметрами розвитку сільського господарства, тут вищі обсяги залучених інвестиційних ресурсів, вища продуктивність праці, врожайність, продуктивність худоби, сучасніші агротехнології тощо. Також твердження про те, що у приміських районах навіть корови дояться краще, не є алогічним. Такі переваги приміські райони отримують завдяки близькості великого міста, яке є гарантованим ринком збуту аграрної продукції. Водночас якщо вважати індикатором продуктивності скотарства надої молока від однієї корови, то можна стверджувати, що не в усіх регіонах України приміські райони є лідерами за виробництвом сільськогосподарської продукції.

Трансформаційні процеси, які відбуваються в аграрній сфері, суттєво впливають на загальний розвиток сільських територій. Подібно до показників аграрного виробництва, у сільському населенні та розселенні також чітко простежуються поляризаційні процеси, які проявляються на всіх ієрархічних рівнях – від регіонального до рівня сільських рад. Сільське населення все більше сконцентровано у приміських районах, у яких менші темпи убування сільського населення, висока щільність і людність сільських поселень, краща вікова структура мешканців тощо. Найвищий рівень концентрації сільського населення сформувався в АР Крим (у Сімферопольському районі, частка якого у площі Криму становить 1,8 %, проживає 19,2 % сільського населення регіону), Сумській (13,5 %), Херсонській (13,7 %) та Черкаській (13,1 %) областях (табл. 1).

Загалом в Україні у приміських районах, які займають 3,8 % площі країни, мешкає понад 7,2 % сільського населення, натомість у периферійних районах на 70,7 % площі – 64 %.

Таблиця 1
Рівень концентрації сільського населення у різних типах районів України

Регіони України	Частка площі районів, %		Частка у населенні районів, %			
	приміських	напівпериферійних	приміських		напівпериферійних	
			1989	2010	1989	2010
АР Крим	1,8	5,8	16,6	19,2	29,3	28,8
Вінницька	0,9	6,5	5,1	6,9	22,4	21,6
Волинська	1,0	4,1	8,8	10,5	25,5	24,7
Дніпропетровська	1,5	9,6	6,6	7,4	27,6	30,6
Донецька*	–	7,2	–	–	31,7	30,3
Житомирська	1,4	7,1	8,3	10,2	26,4	25,7
Закарпатська	0,9	2,4	8,3	8,2	22,5	20,9
Запорізька	1,5	4,5	8,2	9,2	20,8	20,8
Івано-Франківська*	–	2,9	–	–	29	28,7
Київська	0,7	10	9,8	11,5	41,2	41
Кіровоградська	1,6	8,3	7,7	9,5	35,6	34,4
Луганська	1,9	5,1	9,7	10,4	25,3	25,6
Львівська	1,0	4,3	9,1	9,6	21,3	31,7
Миколаївська	1,6	4,4	10,5	11,4	16,7	17
Одеська	1,5	2,3	9,3	10,3	9,7	10,5
Полтавська	1,3	5,5	9,3	11,2	16	16,5
Рівненська	1,2	5,3	10	11,3	31,9	27,9
Сумська	1,8	5,6	9,8	13,5	22,5	21,5
Тернопільська	0,8	4,6	7	8,6	30	30,1
Харківська	1,4	7,1	10,3	11,2	24,2	23,2
Херсонська	1,7	5,4	12,6	13,7	17,4	19,7
Хмельницька	1,3	7,5	7,2	8,4	33,1	31,6
Черкаська	1,6	7,4	11,6	13,1	34,1	32,2
Чернівецька*	–	4,4	–	–	61,7	64,5
Чернігівська	2,5	8,8	10,3	10,2	24,3	22,8

* – у зазначених областях неможливо однозначно визначити приміські райони

Динаміка частки сільського населення у приміських, напівпериферійних і периферійних районах також характеризується неоднорідністю. Упродовж 1989–2010 рр. частка сільського населення у приміських районах зросла з 9,1 до 10,6 %, у напівпериферійних залишилася майже незмінною (29,3 та 29,1 %, відповідно), тоді як у периферійних районах скоротилася з 69,4 до 64,0 %. Аналогічні особливості поляризації сільського населення проявляються у більшості регіонів України, свідченням чого є показники щільності та частки сільського населення окремих районів у складі своїх областей. Ця залежність простежується навіть на рівні сільських рад.

Одним з головних і водночас небажаних наслідків поляризації сільського простору стало формування сільських проблемних чи периферійних територій. Як виокремити такі території? Індикатором для виділення, наприклад, периферійних зон може бути фізична відстань між обласним і районним центрами. Не можна однозначно стверджувати, що ті райони (території), які віддалені від обласного центру більш, як на 100 км, є проблемними, але ймовірність залишається високою. В Україні налічують 205 таких районів. Проблемними можна вважати райони, де висока депопуляція населення або низька щільність сільських мешканців (менше 15 осіб/км²). Кількість районів з низькою щільністю населення постійно зростає. Якщо у 1989 р. їх було 53, то у 2010 р. – уже 121. Сільські проблемні території, або ж сільська периферія, вирізняються високим рівнем депопуляції, швидкими темпами убування сільського населення, скороченням заселеності, людності сільських поселень, посівних площ, високим рівнем архаїзації сільської економіки, пануванням селянських господарств споживчого типу, маргіналізацією соціуму, тобто втратою будь-яких шансів на самостійне відродження. У таких районах соціальне середовище настільки несприятливе, що відлякує будь-яких інвесторів. Водночас сільська периферія України неоднорідна і не має прямої залежності, наприклад, між віддаленістю від обласного центру і рівнем розвитку аграрного виробництва. У Чернігівській області найбільш віддалені від обласного центру райони (Варвинський, Прилуцький, Срібнянський) є головними виробниками сільськогосподарської продукції через сприятливість ґрунтово-кліматичних умов, хоча рівень депопуляції населення у них майже такий, як і в північно-східних районах області.

Ситуація, що склалася у сільській місцевості, потребує пошуку відповіді на питання: а що далі, чи є вона унікальною саме для України, чи подібні процеси відбувалися і в інших державах світу, чи можна вважати ті процеси, що тепер відбуваються на селі, закономірним явищем?

Визнаючи вагомість економічних чинників у трансформації сільських територій, у пошуках відповіді на питання про сучасні особливості їхнього розвитку, варто проаналізувати поки недооцінені у своєму впливові на зрушення у сільському секторі процеси циклічності та стадійності економічного і регіонального розвитку. Адже не можна однозначно спростувати твердження про те, що посилення поляризації сільських територій, фрагментація сільської місцевості, формування зон депопуляції та депресивності є закономірним результатом циклічності та стадійності регіонального розвитку, і ці процеси відбувалися б у сільських регіонах навіть за іншого сценарію реформування аграрної сфери.

Циклічність і стадійність проявляються передусім у розвитку аграрної сфери. Прикладом цього є концепція поворотних пунктів у розвитку сільського господарства Р. Бічаніча [3]. Відповідно до її головних положень, сільське господарство у своєму розвитку проходить три стадії, упродовж яких земля, праця та капітал, як основні фактори виробництва, зазнають значної трансформації. Характерною рисою теперішнього стану України є те, що у різних регіонах сільська економіка є на різних стадіях розвитку. Сільське господар-

ство приміських районів перебуває у процесі переходу до останньої, найбільш сучасної стадії, тоді як у периферійних районах, по суті, відбувається зворотній процес. Оскільки з радянських часів основою сільських територій був саме аграрний сектор, то не дивно, що вони також проходять подібні стадії розвитку. Стадії еволюції сільської місцевості ґрунтовно схарактеризувала Т. Нефьодова [2]. У контексті цього дослідження найважливішим є твердження про те, що упродовж третьої (середньоурбаністичної), четвертої (пізньоурбаністичної) та п'ятої (неприродної) стадій буде наростати розшарування та стиснення аграрного простору, поляризація сільської місцевості, пришвидшений розвиток одних сільських територій і занепад інших.

Наведені вище приклади поляризації як у розвитку сільського господарства, так і в розвитку сільських територій є підтвердженням того, що траєкторії їхнього розвитку, по-перше, тісно взаємозв'язані, по-друге, справді підпорядковуються певним закономірностям, в основі яких лежать циклічність і стадійність економічних та регіональних процесів. Знання цих закономірностей є важливою умовою формування ефективної політики сільського розвитку, розроблення науковообґрунтованих сценаріїв розвитку різних типів сільських районів на перспективу.

Проведене дослідження дає підстави дійти таких висновків.

1. Головними причинами трансформаційних змін у розвитку сільських територій України стали інституційно-економічні перетворення в аграрному секторі та помилковість методологічних підходів до реформування аграрної політики країни.

2. Останніми роками посилюється поляризація аграрного виробництва, яка простежується на всіх ієрархічних рівнях. Сільськогосподарське виробництво все більше сконцентроване у приміських районах і на територіях із ліпшими ґрунтово-кліматичними ресурсами.

3. Свідченням поляризації сільських територій є неоднорідна динаміка концентрації сільського населення у різних типах районів. Упродовж 1989–2010 рр. частка приміських районів у сільському населенні своїх регіонів постійно зростає, тоді як периферійних, навпаки, скорочується.

4. Посилення неоднорідності сільського простору, його фрагментація, формування суцільних зон сільської депресивності є закономірним процесом, який визначають особливостями циклічності та стадійності регіонального розвитку.

1. *Борщевський В. В.* Сучасні проблеми розвитку сільських територій України та концептуальні підходи до їх вирішення / В. В. Борщевський // Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України. Сучасні проблеми розвитку сільських територій: зб. наук. пр.; НАН України. Інститут регіональних досліджень; [редкол.; відп. ред. В. С. Кравців]. – Львів, 2011. – Вип. 6 (92). – С. 3–9.

2. *Нефедова Т. Г.* Сельская Россия на перепутье: географические очерки: монография / Т. Г. Нефедова. – М.: Новое издательство, 2003. – 408 с.

3. *Bicanic R.* Turning points in economic development and agricultural policy / R. Bicanic. – London: McMillan, 1965. – 268 p.

*Стаття: надійшла до редколегії 16.05.2013
доопрацьована 12.07.2013
прийнята до друку 25.09.2013*

MODERN TENDENCIES IN SOCIOECONOMIC TRANSFORMATION OF THE RURAL TERRITORIES OF UKRAINE

M. Baranovsky

*Nikolai Gogol Nizhynsky State University
Kropivianska Str., 2, UA – 16602, Nizhyn, Ukraine*

The modern peculiarities of the transformational processes in the development of Ukraine's agrarian sphere are analyzed, their reasons and consequences are defined; the polarization processes of agricultural production and population on different hierarchical levels, in suburban, semiperipheral, and peripheral country districts, are examined; the approaches to definition and the typical features of the problem rural areas are described; the regularity of increase in rural space polarization in terms of regional development cyclicality and staging is proved.

Key words: rural territories, transformational processes, polarization of rural space.

СОВРЕМЕННЫЕ ТЕНДЕНЦИИ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ТРАНСФОРМАЦИИ СЕЛЬСКИХ ТЕРРИТОРИЙ УКРАИНЫ

М. Барановский

*Нежинский государственный университет имени Николая Гоголя,
ул. Кропивянского, 2, г. Нежин, Черниговская обл., 16602, Украина*

Проанализированы современные особенности трансформационных процессов в развитии аграрной сферы Украины, определены их причины и последствия. Исследованы процессы поляризации сельскохозяйственного производства и населения на различных иерархических уровнях. Определены подходы к выделению и типичные черты сельских проблемных территорий. Обоснована закономерность усиления поляризации сельского пространства с позиций цикличности и стадийности регионального развития.

Ключевые слова: сельские территории, трансформационные процессы, поляризация сельского пространства.